

Maria Fornal

„UTENSYLIA” SYNAGOGI STAROMIEJSKIEJ W ZAMOŚCIU

W kwietniu b.r., po prawie dwóch latach prac remontowo-konserwatorskich, zamojska synagoga została udostępniona do użytku jako muzeum multimedialne i centrum kulturalne. Jej zewnętrzny wygląd przyciąga uwagę i pobudza wyobraźnię odnośnie dawnego wystroju i wyposażeniu wnętrza budowli.

Powstała przed 1618 r. i od początku swego istnienia była najważniejszym obiektem staromiejskiej dzielnicy żydowskiej. Była centrum religijnym, politycznym i kulturalnym. Wybudowana w stylu późnego renesansu, początkowo jednoprzestrzenna, w drugiej połowie XVII wieku dobudowano od południa i północy parterowe babińce, z czasem podwyższone o piętro. Okna oświetlające salę męską znajdowały się tylko w ścianie wschodniej, wewnątrz było dość ciemne, oświetlane znaczną ilością świec osadzonych na licznych świecznikach, stojących, wiszących ze sklepienia na długich sznurach i przymocowanych do ścian. Sklepienia sali głównej i babińców były bogato zdobione, natomiast dekoracje na ścianach bocznych występowały tylko w sali męskiej. Centralne miejsce w ścianie wschodniej zajmował aron ha-kodesz – szafa na Torę, bogato zdobiony kamienną dekoracją, nawiązującą swoją formą do portali przyrynkowych kamienic, z elementami symbolicznymi – koroną Tory i naczyniami Lewitów. Z prawej strony aron ha-desz, na drewnianym podwyższeniu, stała wielka, mosiężna menora chanukowa. W zachodniej części, przy ścianie znajdowały się dwa drewniane, polichromowane chórki, przeznaczone dla chłopców, rozebrane w 1 ćwierci XX wieku. Centralne miejsce w sali męskiej zajmowała bima - podwyższenie, które służyło do odczytywania wersetów Tory i prowadzenia modłów. Nie wiadomo jak wyglądała pierwsza, wybudowana prawdopodobnie razem z synagogą i prawdopodobnie kamienna. Druga, znana nam z zachowanych fotografii była metalowa, składająca się z ośmiu ażurowych ścianek wypełnionych motywem roślinnym, przykrytych ażurowym, cebulowym baldachimem zwieńczonym srebrną koroną. Od strony północnej i południowej podwyższenia, ścianki były otwarte, z ażurowymi balustradami na spocznikach schodków prowadzących do podium. Bimę tę ufundował w 1788 r. Szmuel Barzeel, co uwiecznił na tabliczce umieszczonej w zachodniej części cebulowego nakrycia. Na fotografii pochodzącej z początku XX wieku widoczne są również ławki, ustawione w czterech rzędach, z pulpitemi zwróconymi w kierunku ściany wschodniej. Uzupełnieniem ruchomego wyposażenia było całe mnóstwo świeczników, różnej wielkości i o różnych kształtach. Przed drugą wojną światową przy ścianie zachodniej sali męskiej stała drewniana, dwudrzwiowa szafa, na zwieńczeniu której znajdował się obudowany ozdobnie zegar.

To szczegółowo przytoczone wyposażenie synagogi, znane jest zarówno z zachowanej ikonografii jak i zachowanych opisów¹. W synagogach, oprócz podstawowych, jak te wymienione, sprzętów, znajdowało się zazwyczaj wiele drobnych przedmiotów, z których korzystano w czasie nabożeństw lub zgromadzeń gminnych.

Jakiego rodzaju były to przedmioty, można dowiedzieć się dzięki zachowanym w Archiwum Państwowym w Zamościu dziewiętnastowiecznym spisom „utensyliów” Dozoru Bóżniczego w Zamościu². Należy tu jeszcze wyjaśnić, że zarówno w pierwszym okresie osadniczym, kiedy przywilej osiedlenia się mieli tylko Żydzi sefardyjscy, jak i później, kiedy ich miejsce zajęli Aszkenazyjczycy, zarządzanie majątkiem należało do gminy, czyli kahału. Sytuacja taka trwała do 1821 r., kiedy to w okresie Królestwa Polskiego instytucja kahału została zlikwidowana. W jego miejsce powołano tzw. okręgi bóżnicze, których kompetencje zostały ograniczone do spraw religijno-filantropijnych. Na czele okręgów stał dozór³. Zachowane listy utensyliów z 1848, 1855 i 1859-1865 r. są dotąd pierwszym takim znanym źródłem, które pozwala zapoznać się z wyposażeniem ruchomym synagogi. Spis podaje stan z początku roku, zmiany oraz stan majątku na dzień 31 grudnia każdego roku.

Wśród „utensyliów” na początku wymieniano przechowywane przy Dozorze Bóżniczym w Zamościu i rokrocznie uzupełniane: Dzienniki Gubernialne, Dzienniki praw, oraz Kodeks karny.

Najbardziej interesujące w tabeli są oczywiście przedmioty znajdujące się „w bóżnicach”. Nie określono bliżej o jakie bóżnice chodzi, można się jedynie domyślać, że o opisaną wyżej synagogę i usytuowany przy niej tzw. bet hamidrasz (dom egzegezy).⁴ Nie istniała jeszcze wówczas synagoga nowomiejska (wzniesiona w latach 1866-72). Brak jest również źródeł potwierdzających funkcjonowanie w tym czasie tzw. „małej synagogi” mieszczącej się w budynku stojącym na rogu ulicy Daniłowskiego i Placu Stefanidesa oraz kilku podobnych, wymienianych w okresie międzywojennym.

Wykaz „utensyliów” znajduje się przy Rachunkach Dozoru za 1848, 1855 r. oraz kolejne lata 1859-1865. Z ich porównania wynika, że w przeciągu kilkunastu lat ich stan praktycznie nie ulegał zmianom.

¹ Opis synagogi i wyposażenia zaczerpnęłam m.in. z pracy magisterskiej J. Danilewicz, *Synagoga w Zamościu*, Lublin 2001(mps), ponadto A. Kopciowskiego, *Żydzi w Zamościu w latach 1918-1942*, pracy doktorskiej, Lublin 2002, mps, oraz fotografii ze zbiorów IS PAN.

² Archiwum Państwowe w Zamościu, zespół Akta miasta Zamościa 1810-1915, posyty za rok 1848 (sygn. 46), 1855 (sygn. 60), 1859 (sygn. 72), 1860 (sygn. 74), 1861 (sygn. 78), 1862 (sygn. 482), 1863 (sygn. 86), 1864 (sygn. 89), 1865 (sygn. 92).

³ A.Kopciowski, *op. cit.*, s. 127.

⁴ Czasami odprawiano w nim nabożeństwa, ale służył przede wszystkim jako miejsce studiowania świętych pism, dlatego jego główne wyposażenie stanowiły przede wszystkim religijne księgi i sprzęty służące nauce. W okresie międzywojennym w zamojskim bet hamidraszu znajdował się imponujący zbiór dzieł religijnych. Niektórzy Żydzi schodzili się tam w godzinach wieczornych, po zamknięciu sklepów i warsztatów. Można więc domniemywać, że gro wyposażenia stanowiły świeczniki. W odróżnieniu od głównej synagogi, można tam było również spać i jeść - A.Kopciowski, *op. cit.*, s. 141.

Wyszczególnienie utensyliów w bóżnicach

		1848	1859-1865	
1.	Koron srebrnych pozłacanych	3	6	w 1859 przybyła 1
2.	Puszek srebrnych do jałmużny i ofiar	3	3	
3.	Kielichów srebrnych	2	2	
4.	Echajm (eckujm), czyli rączek srebrnych ⁵	2	6	w 1859 przybyły 2
5.	Blach i blaszek srebrnych ⁶	25	26	
6.	Skazówek srebrnych	5	6	
7.	Lichtarzy srebrnych	12	12	
8.	Lichtarzy mosiężnych	32	32	
9.	Pająków dużych i małych mosiężnych	54	54	
10.	Esse (lub essa) dużych i małych mosiężnych ⁷	41	41	
11.	Miednica z kubkiem srebrna ⁸	1	1	
12.	Miednic miedzianych z kociołkami	2	2	
13.	Chudes srebrna z chorągiewką ⁹	1	1	
14.	Firanki do obrzezania z literami srebrnymi	1	1	
15.	Zegar ścienny z postumentem	1	1	
16.	Obrazów z blachy mosiężnej z ozdobami	3	3	
17.	Szabaśników dużych i małych mosiężnych ¹⁰	-	2	w 1855 były już 2
18.	Książka w mosiężnych okładkach	1	1	
19.	Modlitwa pod tytułem Hanovar Tiszna w 3- ch językach litografowana ¹¹	-	5	

⁵ Przepuszczalnie jest to miejscowa nazwa wskazówki używanej przy odczytywaniu Tory, nie znalazłam takiego nazewnictwa w żadnych dostępnych źródłach

⁶ Być może chodzi tu o srebrne blachy, z ornamentami, motywami roślinnymi i symbolicznymi, naszywane na różne tkaniny, np. parochet, czyli zasłonę szafy lub na sukienkę na Torę (tarcza, tass).

⁷ Przepuszczalnie jest to nazwa świeczników przyściennych o kształcie esowatym.

⁸ Miednica i dzbanek lub kubek używane były przez lewitów do obmywania rąk. W zamojskiej synagodze symbol Lewitów znajduje się nad aron ha-kodesz.

⁹ Balsaminka, ozdobny pojemnik na wonne zioła lub korzenie, używane zarówno w domu i w synagodze na koniec szabatu podczas ceremonii hawdali.

¹⁰ Żyrandol, pajak sufitowy lub wieloramienny lichtarz żydowski, w którym zapalano w szabat świece.

Jak widać z powyższego wykazu, wśród różnych przedmiotów znajdujących się w bóżnicach, najczęściej było różnego rodzaju świeczników. W opisach synagogi zamojskiej często pojawiała się informacja, że ściany z powodu wielkiej ilości zapalonych świec, były strasznie okopcone i wymagały częstego odświeżania. W pierwszej ćwierci XX wieku, podczas kolejnego odświeżania wnętrza, zamalowano inskrypcje na bocznych ścianach sali męskiej.

Obecne ascetyczne wnętrze nie związane z pierwotną kultową funkcją budowli można wzbogacić przynajmniej o niektóre z wyszczególnionych tu przedmiotów. Ich kopie, poza walorem poznawczym, wprowadzałyby klimat tamtej synagogi z czasów młodości Icka Lejby Peretza¹².

¹¹ Przypuszczalnie chodzi tu o zbiór modlitw kabalistycznych Hannovera Natana Ben Mosze Aszkenazego – kabalisty, kronikarza i lingwisty.

¹² Archiwum z chętnie udostępni do wyeksponowania w obecnej synagodze skan takiego wykazu „utensyliów”.